



# Embetsstanden bak fasaden

*Conrad Nicolai Schwachs erindringer*

## Behind the scenes of the Norwegian civil servant class

*Conrad Nicolai Schwach's recollections*

Jens Johan Hyvik

Professor, Institutt for økonomi, historie og samfunnsvitenskap, Universitetet i Sørøst-Norge

E-post: [jens.j.hyvik@usn.no](mailto:jens.j.hyvik@usn.no)

### ABSTRACT

This article argues that Conrad Nicolai Schwach's (1793–1860) recollections or autobiography disclose parts of the Norwegian political culture that in most cases one will rarely find in the source material from the period. By writing a text largely unfiltered, we get an insight behind the scenes in the culture of the civil servants that were the dominant class in Norway in the period after 1814. The article argues that Schwach largely exemplifies the importance of tradition and the continuity of the pre-1814 culture under the Danish-Norwegian monarchy, but also that he embodied ideals that gained momentum in the political culture after 1814, such as the importance of skills and knowledge in people trusted with power.

Mange av endringene i den norske revolusjonen i 1814 skjedde på overflaten. Grunnloven og politiske institusjoner som Stortinget og en nasjonal regjering var nye, men lovverket ellers bestod. For store deler av embetsverket hadde 1814 begrenset betydning for deres daglige virke. Conrad Nicolai Schwach (f. 1793) levde i en overgangstid mellom et gammelt og et nytt regime – og en gammel og en ny politisk kultur. I denne artikkelen vil jeg diskutere Schwachs erindringer i lys av begrepet politisk kultur, da forstått i den brede betydningen av begrepet som er diskutert i innledningen til dette temanummeret, der begrepet viser til verdier og praksiser som ligger til grunn for maktutøving og samfunnsorden.<sup>1</sup> Det grunnleggende spørsmålet er i hvilken grad Schwachs erindringer gir uttrykk for verdier og praksiser som hang igjen etter det gamle regimet, eller i hvilken grad de gir uttrykk for nye som vi kan forbinde med det politiske systemet som ble etablert i 1814. Som utgangspunkt for analysen vil jeg gripe fatt i noen temaer: Betydningen av kunnskap og dannelse, standsskiller, kvinnesyn, korrupsjon og elitens fester og kjærlighetsaffærer.

1. Se Innledningen til Kai Østberg. Jeg vil takke medlemmene av forskergruppen Politisk kultur ved USN, med Kai Østberg i spissen, for kommentarer til denne artikkelen som bygger videre på et innlegg jeg holdt på Nordisk historikermøte i Aalborg i 2017. Jeg vil dessuten takke to anonyme fagfeller for nyttige fagfellevurderinger, Kamilla Aslaksen for gode tips og Aust-Agder-Arkivet for å stille bilder til disposisjon og hjelp i den forbindelse.

## EMBETSMENNENES STAT – FASADE OG BAKSIDE

Frigjort fra den enevelde kongemakten fremsto embetsmennene som landets politiske elite, en elite med «ubestridt dominans», ifølge Jens Arup Seip.<sup>2</sup> Dominansen bygde ikke minst på det Seip kalte en teori om «dannelsens aristokrati», der embetsmennene fremsto som forvaltere av idealer om «fornuft, opplysning, dannelse, intelligens». Til dette kom også en lære om «politisk formynderskap», der embetsmennene ivaretok interessene til de andre samfunnsklassene.<sup>3</sup> Francis Sejersted kritiserte Seip for å legge for stor vekt på embetsmennene ikke bare som styrende, men også herskende i staten.<sup>4</sup> Han la i stedet vekt på at deres styre var preget av sterke rettsstatlige normer og prinsippet om «politikkenes opphevelse». Dette innebar å etablere et rutinepreget og grunnleggende sett forutsigbart statsstyre som kom den private (og ikke forutsigbare) sfære til gode.<sup>5</sup> Seip og Sejersted skiller lag på noen sentrale områder i vurderingen av 1800-tallets embetsmannsstat, men i forhold til tematikken i denne artikkelen, mener jeg perspektivene på et vis utfyller hverandre: Der Seip vektla embetsmennenes maktutøvelse og ideal om dannelse, vektla Sejersted styrets forvaltningsmessige karakter og normgrunnlag. I sum kan man, som Kai Østberg har gjort i innledningsartikkelen til dette temanummeret, trekke frem det rasjonelle, upersonlige og meritokratiske ved embetsmennenes statsstyre, og dessuten tilføye en formynderrolle som statens naturlige lederskap og dannelseselite. Disse trekkene vil her bli omtalt som embetsmannsstatens fasade, en fasade som gikk ut på å opprettholde maktens ansikt som fornuftig, rettferdig, forutsigbar og autoritativ.

Fasaden kunne ha mange uttrykk. En økende bruk av embetsuniformer i årene etter 1814, er ett av dem. Uniformbruken hos statens sivile tjenere fulgte en internasjonal trend, men må sies å passe som hånd i hanske for embetsmennenes nyvunne maktposisjon i Norge etter 1814. Uniformen symboliserte på mange vis embetsmannskulturen, og representerte «en kjølig, autoritær verdighet og en stram konvensjonell fremtreden som ble assosiert med et militært tilsnitt», skriver Astrid Oxaal.<sup>6</sup>

Uniformene kan også sees som uttrykk for en intensjon om å skille mellom offentlig liv og privatliv. Embetsmannen skulle upartisk ivareta det offentliges interesser. Men når han tok av seg uniformen, skulle han kunne trekke seg tilbake og være beskyttet av privatlivets fred, noe som gjaldt ham så vel som alle andre.<sup>7</sup> De borgerlige rettigheter i Grunnloven skulle nettopp ivareta dette.<sup>8</sup> Men jo mer privatsfæren hegnes om og jo mer den offentlige fasaden pleies, desto mer kan fasaden også tjene til å skjule en bakside, og eventuelt en ukultur,<sup>9</sup> unndratt innsyn fra menigmann.

I embetsklassen fantes det ikke bare en motvilje mot innsyn i deres privatliv, men også i premissene for deres offentlige virke. Jens Arup Seip hevder at statens ledende klasse langt

2. Seip 1974, s. 63.

3. Seip 1974, s. 107–108.

4. Sejersted 1984a, s. 96–97.

5. Sejersted 1984b, s. 19.

6. Oxaal 2001, s. 295. Etter det politiske systemskiftet på 1880-tallet avtok uniformbruken for så med noen få unntak å forsvinne etter 1905.

7. Sejersted nevner at skikken med å bruke gardiner i private hjem ble utbredt på denne tiden. Dette var en måte å verne mot innsyn i privatsfæren på, i rent bokstavelig forstand (1978, s. 308–309).

8. Det gjaldt ikke minst forbudet mot vilkårlige husundersøkelser i Grunnlovens § 102.

9. Se innledningen til Kai Østberg.

på vei utgjorde et lukket byråkrati.<sup>10</sup> Motviljen mot innsyn viste seg blant annet i Høyesterett. Begrunnelsen kunne være aktverdig nok. Hemmeligholdet skulle sikre fri meningsutveksling og «sann og uavhengig dømmekraft», skriver Nils Rune Langeland. Ved domsavgjørelser fikk disse autoritet ved at domstolen fremsto som et samlet kollegium. I Høyesteretts dommer talte makten autoritativt, entydig og uten innsyn. Etter at det flere ganger før var blitt fremmet forslag i Stortinget om innsyn, ble prinsippet om offentlig votering i Høyesterett vedtatt og sanksjonert av kongen i 1863.<sup>11</sup>

En ukultur som ikke kunne skjule seg bak hederlige hensikter, var korrupsjon. Ola Teige mener at mye tyder på at korrupsjonen faktisk var mer fremtredende i årene etter enn før 1814, i og med at kontrollen fra enevoldsmonarken og sentraladministrasjonen i København var erstattet av at embetsmennene langt på vei kontrollerte seg selv. Han peker på at etter 1814 var kontrollen på dette området strengere i det eneveldige Danmark enn i det «frie» Norge.<sup>12</sup>



**Fig. 1:** Conrad Nicolai Schwach malt av Carl Peter Lehman, antakelig fra 1827. Foto: Hannele Fors/Aust Agder museum og arkiv KUBEN. AAA.PA-2606.LI.094.

10. Seip 1974, s. 11.

11. Langeland 2005, s. 358–374. Dommerne fikk imidlertid anledning til å konferere bak lukkede dører før voteringen.

12. Teige 2014, s. 159–160.

Det er trolig mest av alt innblikket og åpenhjertigheten om baksiden av elitesnes liv, både før og etter 1814, som fascinerer med Schwachs erindringer. Erindringene beveger seg mellom det offentlige og det private i hans liv, uten at det er enkelt å skille. Hva slags tekst erindringene er, er heller ikke helt enkelt å definere. Liv Bliksrud har diskutert dette, og mener erindringene har trekk fra erindrings- eller memoarverk, selvbiografi, fra dagboksangere og av å være en bekjennelse. Hun heller mot å plassere teksten i selvbiografisjangeren, men da med det påfallende trekket at teksten er «uten selvsensur». Filtrene for hva som normalt omtales i en selvbiografi, synes å være borte.<sup>13</sup> Dette er et sentralt poeng i vår sammenheng, og begrunner også at Schwachs erindringer her har fått råde grunnen alene. Om vi skal gjøre et dypdykk i den politiske kulturen under embetsmannsstaten, kan vi ikke bare se på det bildet embetsmennene ønsket å vise frem, men må også ta med det som vanligvis ligger skjult.

### KORT BIOGRAFI OG SCHWACHS ERINDRINGER

Schwach var født i 1793, og var altså 21 år gammel da Grunnloven ble vedtatt i 1814. Han ble student i København i 1812, men dro fra København i november 1813 og begynte på jusstudiet ved det nyåpnede universitetet i Christiania på nyåret 1814, der han tok embetseksamen noen år senere. Etter eksamen jobbet han noen år som kopist i Justisdepartementet, som advokatfullmektig og med egen sakførerpraksis. I 1818 ble han prokurator. Fra 1809 hadde alle prokuratorer fått bestalling som embetsmenn,<sup>14</sup> og utnevnelsen skjedde i statsråd i Trondhjem dagen etter Carl Johans kroning, forteller Schwach.<sup>15</sup> Som prokurator hadde han rett til å føre saker for retten, men var avhengig av å selv skaffe klienter som betalte for seg. Han opparbeidet imidlertid ansiennitet ved søknad til andre embeter.<sup>16</sup> I 1821 flyttet han til Arendal for der å starte egen sakførerpraksis. I 1820 hadde han giftet seg med Anne Margrethe Heide. Han beskriver selv begrunnelsen for å flytte fra Christiania som at sakførerpraksisen i Christiania gikk tregt, og at «jeg ved mit udsvævende Liv var kommen i flere Forbindelser, som jeg ikke ønskede at min Kone skulde lære at kjende».<sup>17</sup> Det var særlig gjennom årene i Christiania at det var mye fest, drikking og mer eller mindre tilfeldige kvinnebekjentskaper. I Arendal bodde han i om lag ti år før han fikk embete som stiftsoverrettsassessor i Trondhjem, der han ble til 1848 da han ble sorenskriver i nedre Telemark. Han bodde i Skien frem til han døde i 1860.

Schwach var tidlig interessert i poesi. I noen år var han sett på som en av Norges mest lovende diktere sammen med Maurits Hansen og Henrik A. Bjerregaard. Han hadde en særlig evne til å skrive leilighetsdikt, selv om han også skrev innenfor andre sjangere. Da han i 1837 utga sine samlede dikt i bokform, ble de imidlertid møtt av totalslakt av Peter Jonas Collett, som tilhørte den såkalte intelligentskretsen av unge, fremadstormende intel-

13. Bliksrud 2017, s. 15, 20. Bliksrud kaller sin artikkel om Schwach «Selvbiografi uten selvsensur». Selv om Schwachs erindringer er noe for seg selv, er det likevel som Bliksrud viser, mulig å plassere dem i en tradisjon for erindringsbøker og dagbøker i samtiden (s. 17).

14. Espeli og Rinde 2014, s. 49.

15. Schwach 2008, s. 257.

16. Espeli og Rinde 2014, s. 49; Schwach 2008, s. 257.

17. Schwach 2008, s. 288.

lektuelle i Christiania. Schwach tok seg utvilsomt nær av kritikken, og i det hele tatt ble ikke årene i Trondhjem de gode årene han hadde drømt om. Like før hadde også hans kone avgått ved døden, bare 43 år gammel, i 1836. Schwach var generelt opptatt av kunst- og kulturliv, særlig musikk. Blant flere verv var han i en lengre periode sekretær i det Kongelige Norske Videnskabers Selskab.<sup>18</sup>

Om han bodde i Christiania, Arendal eller Trondhjem, var Schwach med på å sette sitt preg på byenes lokale kultur- og samfunnsnivå. Samtidig var eller ble han aldri lokal. Han tilhørte en embetsklasse som i sin essens var knyttet til staten og derfor stod over det lokale.<sup>19</sup> I erindringene kommer dette til uttrykk ved at han alltid er en observatør, og hans beskrivelser har alltid en distanse til den lokale konteksten. Dette perspektivet preger hans tekster alt fra de første skildringene fra barndommen til beskrivelsene fra tiden i Arendal.

Schwachs erindringer strekker seg fra barndommen og frem til han flyttet til Trondhjem i 1830. I tittelen opplyser han at de var «nedskrevne i året 1848», men det har vært spekulert i om de er resultat av en lengre prosess og bygde på tidligere notater.<sup>20</sup> Med sitt utleverende innhold var de neppe ment for utgivelse i samtiden,<sup>21</sup> men manuskriptet med vedlegg er utformet på et vis som tyder på at han hadde i tankene at det skulle leses av andre.<sup>22</sup> Den eventuelle adressaten er likevel ukjent. Hva som siden skjedde med manuskriptet er også ukjent, frem til det dukket opp drøye hundre år etter det var nedskrevet. I 1963 hadde J.W. Cappelens antikvariat i Oslo fått tak i manuskriptet, med diverse tillegg, og det ble deretter kjøpt av Aust-Agder-Arkivet.<sup>23</sup> I desember 2016 ble manuskriptet til Schwachs erindringer innlemmet i Norges dokumentararv, som er en del av UNESCOs Memory of the World-register.

## BETYDNINGEN AV KUNNSKAP OG DANNELSE

Ved etableringen av den nye norske staten ble forvaltningen satt inn i nye rammer. Makten ble spredd på flere. Konge, regjering, nye institusjoner og et konstitusjonelt styre bidro utvilsomt til at flere organer hadde et ord med i laget (eller en kontrollerende funksjon), for eksempel i forbindelse med embetsutnevnelser. Innføring av en relativt vid stemmerett sikret en form for folkelig forankring i det politiske liv.

Som medlem av embetsmannseliten var Schwach, som sine standsfeller, opptatt av kunnskaper og dannelse. Han var selv språkkyndig fra ung alder, var en meget dyktig student og ble ansett som lovende. Hans karakteristikk av både slekt og nære og fjerne bekjenskaper er ubarmhjertige når han mener de personlige egenskapene var mangelfulle. Men han kunne også gi rosende omtaler, enten det gjaldt evner og dannelse eller andre personlige egenskaper.

18. Opplysningene bygger på *Norsk biografisk leksikon* [https://nbl.snl.no/Conrad\\_Nicolai\\_Schwach](https://nbl.snl.no/Conrad_Nicolai_Schwach) (artikkel av Morten Moi), samt Stubhaug og Aslaksen 2008, Stubhaug 2008 og Stubhaug 2002. Stubhaug har skrevet relativt inngående om mottakelsen av Schwachs samlede dikt på 1830-tallet (2002). Se også innledningen til Kai Østberg.

19. Seip 1974, s. 62–63 og Sejersted 1978, s. 283–284.

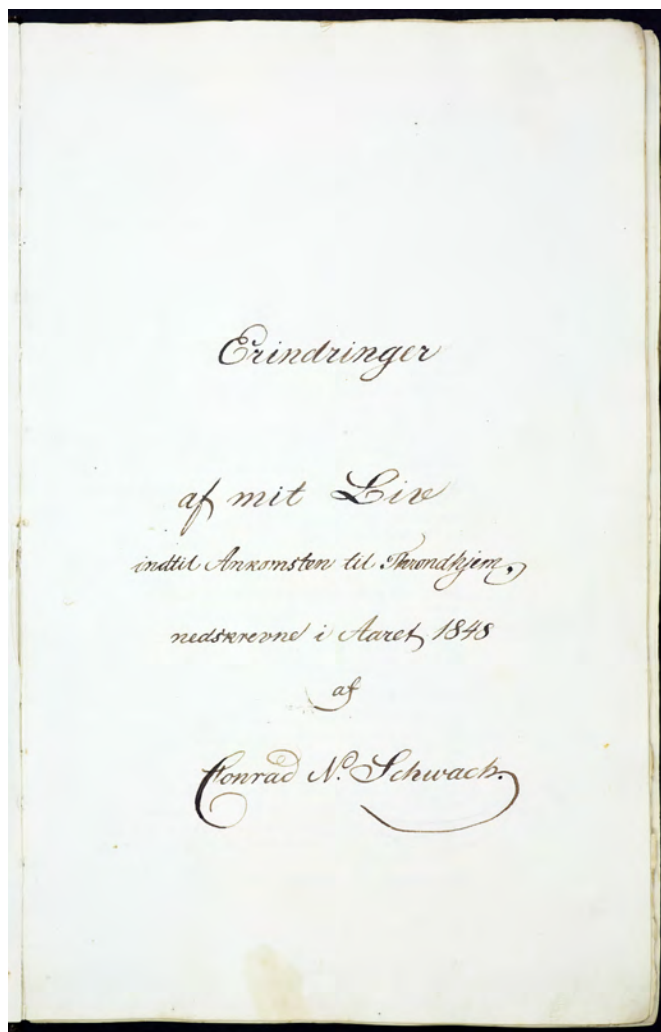
20. Aslaksen 2017, s. 36 (note 18).

21. Stubhaug og Aslaksen 2008, s. XV–XVI og Stubhaug 2002, s. 20. Halvor Fosli har en annen tolkning, og mener erindringene trolig var ment for utgivelse. Fosli 1997, s. 48.

22. Vadum og Thorsnes 2017, s. 12.

23. Manuskriptet ble senere avskrevet og utgitt i fem eksemplarer på 1970-tallet, og siden på Kilden forlag i 1992. I 2008 kom en ny utgave av Schwachs erindringer, redigert av Arild Stubhaug og Kamilla Aslaksen.





**Fig. 2:** Forsiden til Schwachs erindringer i originalmanuskriptet. Foto: Hannele Fors/Aust Agder museum og arkiv KUBEN. AAA.PA-2672.LI.001.

Schwachs gjennomgang av lærere og medelever han møtte da han begynte som elev ved Katedralskolen i Christiania, er ganske typisk for måten han i erindringene omtaler personer han møter på sin vei gjennom livet. Først omtales lærerne. Rektor Jacob Rosted omtales som «en Mand af grundige Kundskaber, men maadelig Smag»,<sup>24</sup> overlærer Paul Arnesen var «en udmærket duelig og meget smagfuld Lærer, men meget hidsig og stræng Mand».<sup>25</sup> Søren Rasmussen var en «dygtig Lærer», men gjorde bruk av «bidende Sarkasmer, som man frygtede langt meer end Arnesens Næver».<sup>26</sup> Andre kom ikke like godt fra det. Overlærer Christian Dødelein ble omtalt som «en meget indskrænket Mand», og om timelærer Thueseng, som var lærer i tysk, fransk og engelsk, skriver Schwach: «Tydsk forstod han godt, Fransk maadeligt og Engelsk slet».<sup>27</sup>

24. Schwach 2008, s. 73.

25. Schwach 2008, s. 75.

26. Schwach 2008, s. 76.

27. Schwach 2008, s. 79–80.

Etter omtalen av lærerne fortsetter Schwach med å gjennomgå elevflokkene. I omtalene kommenterer han gjerne om elevene intellektuelt var «velbegavet», «lyst Hoved», «kvik», «meget flink», om de lå mer midt på treet; «maadelig begavet», «ganske godt Hoved», «ganske almindelige Evner», eller ikke hadde særlig gode evner etter hans vurdering («en indskrænket Person», «ikke særdeles begavet», «ubegavet», «slet udstyret»). Samtidig kommenterte han gjerne medelevenes arbeidskapasitet, deres flittighet, som ofte kunne kompensere for intellektuelle evner, og i motsatt ende om eleven var lat eller «doven».<sup>28</sup>

Schwach er sjelden nådig med dem som står over ham i stand og stilling. Et eksempel er omtalen han gir av Georg Friedrich Adler, som Kai Østberg har omtalt i innledningen. Sjefer og kolleger fra departement- og advokatmiljøet i Christiania i Schwachs første arbeidsår etter studiene blir også omtalt. Mathias Sommerhielm, som innehadde en rekke sentrale posisjoner i Norge både før og etter 1814, får en av de mest nådeløse omtalene. Noe av grunnlaget synes å være en uenighet mellom Sommerhielm og Schwach om rettskrivning, som medførte at statsråden rev i stykker et brev Schwach hadde renskrevet og ba ham skrive brevet på nytt. «Saaledes bærer kun en Dosmer sig ad», skriver Schwach, og fortsatt preget av såret stolthet fortsetter han: «Saavidt jeg veed døde han paa sin Herregaard Tom i Smaalenene af Fedt og Sovesyge, der ofte ere parede med Dumhed».<sup>29</sup> Den svenske stattholderen Mörner får imidlertid god omtale, mens stattholder Sandels omtales som en «Renkesmed og complet Skurk».<sup>30</sup> Carl Johan, som Schwach møtte personlig, får også god omtale, i hvert fall fra tiden da Schwach bodde i Christiania. Senere inn på 1820-tallet, da konflikten om feiringen av 17. mai tilspisset seg, ble tonen en annen. I 1828 tok Schwach kongens portrett ut av rammen og slo det opp på toalettet i hjemmet sitt i Arendal, der han «hver Dag spyttede paa det indtil det raadnede».<sup>31</sup>

Ut fra hans omtaler kan vi si at Schwachs holdninger var i tråd med embetsmannsstans idealer. Hans personvurderinger tok utgangspunkt i det han oppfattet som intellektuelle evner, dyktighet og arbeidsevne. Status, myndighet og makt burde ha et grunnlag i slike evner. Når dette er sagt, er det ikke slik at slike meritokratiske idealer utelukkende kan knyttes til embetsmannsstaten, det var idealer som har en historie tilbake til antikken. Men idealene fikk en form for opphøyet status som del av statsstyrelsens idégrunnlag under embetsmannsstaten.

## STANDSSKILLER

Samfunnet under eneveldet var delt i stender, hver med sine retter og plikter. Både innenfor og på tvers av stendene eksisterte det i sin tur paternalistiske strukturer. På toppen av det jordiske hierarkiet stod kongen, og over ham Gud selv. I alle ledd handlet paternalismen om personlige bånd. «Farsfiguren» hjalp sine «barn», og ble til gjengjeld vist lydighet og lojalitet. Nettverk og patron-klient-forbindelser hadde stor betydning.<sup>32</sup> Paternalismen rommet sosial avstand og dominans, men også ansvarsfølelse, tilhørighet og forpliktelser. Hverken

28. Schwach 2008, s. 82–91.

29. Schwach 2008, s. 234–235.

30. Schwach 2008, s. 249, 195. Om Carl Johan flere steder.

31. Schwach 2008, s. 448.

32. Se f.eks. Teige 2007.

standssamfunnet eller paternalismen forsvant i 1814, selv om begge strukturer gradvis ble utfordret ved overgangen fra stands- til klassesamfunn fra omkring midten av århundret.

Det er ut fra dette kanskje ikke overraskende at samtidig som Schwach vektla kunnskap og dannelse, så gjennomsyrer standstenkning og prinsippet om at noen er likere enn andre erindringene. Når han klager over sine skolevenners unnasluntring, så klager han over evnene til personer som stort sett er innenfor samme stand som han selv. I erindringene avsløres gang på gang hvordan de som kommer fra lavere sosiale lag, knapt legges merke til. Fremstillingene fra barne- og ungdomsårene er i så måte symptomatisk. Schwach gir levende nærbilder av det sosiale miljøet omkring prestefamilien, mens bøndene er så godt som fraværende i fremstillingen. Embetsmannsklassen og dens likesinnede er som små sosiale øyer i et uopplyst bondehav. De få «distingverede» bønder som blir verdig omtale, omtales ofte i spottende former. Om en bonde på Hurumlandet heter det eksempelvis at han var «en yderst simpel Mand, med et pertentlig Væsen og en svær Knudeparyk med en bøiet Messingkam bag».<sup>33</sup> Det Schwach reagerte mest på, var nok *forsøket* på sosialt å nærme seg eliten gjennom væremåte og klesdrakt, uten å ha den nødvendige dannelse.

Et emne der man skulle anta å finne interessante betraktninger om forholdet mellom stendene, bønder og embetsmenn, er rettsoppgjøret etter bondetogene i 1818. Schwach var her en relativt sentral aktør, idet han ble oppnevnt som forsvarer for en del av de anklagede bøndene som «ei kunde betragtes som Anstiftere, men blot ivrige Deeltagere».<sup>34</sup> Han fulgte også domskommisjonens arbeid med sakene i 1820–21. Schwach vier kommisjonen mye oppmerksomhet i erindringene. Likevel finner vi lite om de tiltalte bøndene og selve undersøkelsene, men desto mer anekdotisk stoff om medlemmene av kommisjonen, deres reiser og middager samt om problemer med å få utbetalt honorar for jobben han hadde gjort.

Oppløpet fikk ikke noen sympati hos Schwach. Storbonden og bondelederen Halvor Hoel omtaler Schwach som en mann «af mange vitterlig, men ikke fuldt juridisk beviislige Forbrydelser», og videre som en «ret oplyst, høist fritænkensk og til Intriger overmaade tilbøielig og oplagt Mand».<sup>35</sup> I forbindelse med kommisjonsarbeidet skulle Schwach også møte Halvor Hoel personlig. Da Hoel hadde meldt seg syk, bestemte kommisjonen å holde retten hjemme på hans gård i Nes sogn i Hedmark 1. juli 1820. Schwach kommenterer det «elegante Middagsmaaltid» kommisjonsmedlemmene ble bevertet med hos Hoel, og skriver: «Halvor Hoel ... havde blaae milde Øine, et aabent Andsiget og saae slet ikke ud til at være den intrigante Person, som Acterne beviste at han var».<sup>36</sup>

Kanskje ble Schwach noe mildere stemt til Hoel med tanke på den elegante middagsoppdekningen (som også er et uttrykk for Hoels sosiale status over den jevne allmuen), men det endret likevel ikke på det hovedinntrykket han hadde av Hoel som en intrigemaker. Samtidig ligger det en form for anerkjennelse i hans skildring av Hoel – han var definitivt ikke en av de mindre intelligente og middelmådige, om han enn hadde andre laster. At Hoel også oppnådde Carl Johans gunst, blir kommentert av Schwach og var muligens med på å inngi en viss respekt for bondelederen. Når det gjaldt de andre bøndene, går Schwach, i den grad de i det hele omtales, langt i å fremstille dem som ofre for andre personer (les Hoel) eller som rene

33. Schwach 2008, s. 17.

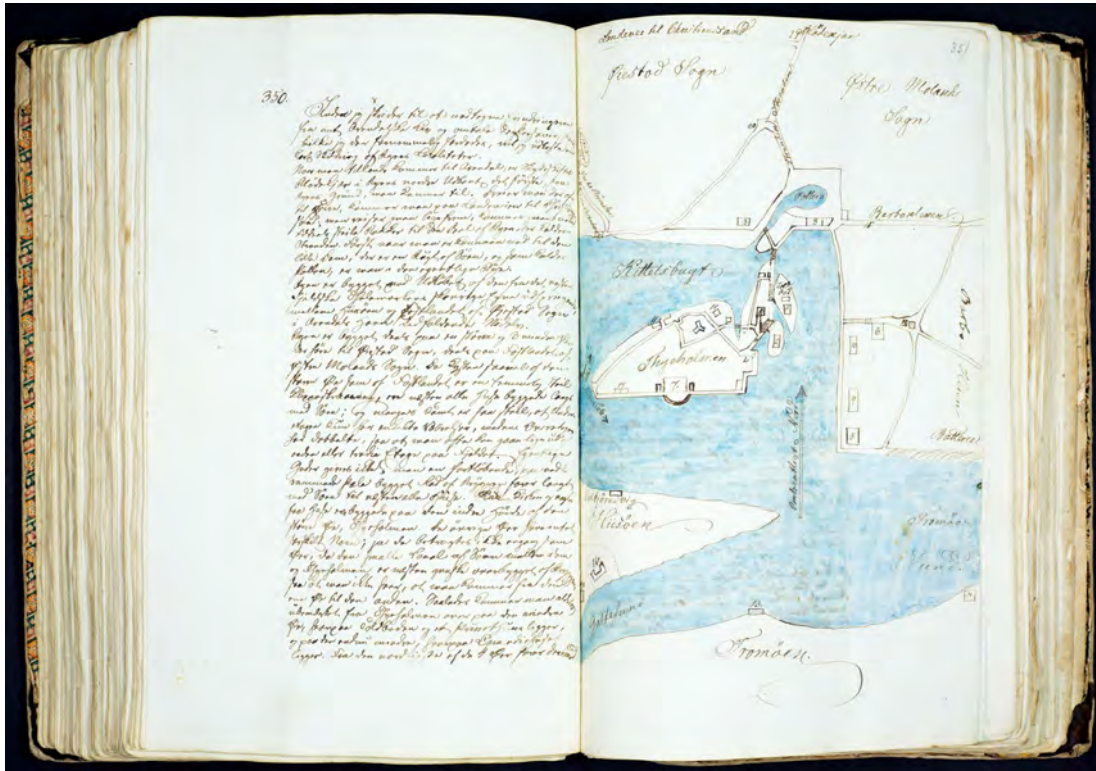
34. Schwach 2008, s. 278.

35. Schwach 2008, s. 261–262.

36. Schwach 2008, s. 284.



dumrianer. Om en del bønder som ble arrestert under oppløpet, skriver Schwach at da de kom til forhør, ble det klart at «de Fleste vare dumme Bestier, der ikke vidste hvad de vilde». <sup>37</sup> Et betimelig spørsmål er om det snarere var Schwach som var naiv. I senere forskning omkring opprør i Norge har det kommet frem at det var en strategi hos bønder som var involvert i opprørshandlinger å fremstå som «angrende, enfoldige og lojale» overfor øvrigheten. <sup>38</sup>



**Fig. 3:** Schwach tegnet selv dette inn dette kartet over Arendal by i erindringene. Foto: Hannele Fors/Aust Agder museum og arkiv KUBEN. AAA.PA-2672.LI.003.

Fra sakførertiden i Arendal skriver Schwach at han hadde mange saker for allmuefolk, og selv om han nok kan ha gjort en god jobb som sakfører, er tonen jevnt over nedlatende. Han skriver at han sjelden hadde konflikter med sine klienter fra allmuen, men:

... vistnok har jeg mistet mangen Sag fordi jeg ikke har havt Taalmod nok til at høre paa Bøndernes ofte feige, pæredumme og stundom uartige Sludder. Derfor bliver ogsaa Enhver meget snart keed af at være Almue-Sagfører. <sup>39</sup>

Unntaksvis blir en og annen bonde eller en person fra byenes lavere lag trukket frem i positive ordelag, men da helst fordi de har noe ved seg som skiller dem fra deres stand. <sup>40</sup>

37. Schwach 2008, s. 263.

38. Slettebø 2007, s. 129.

39. Schwach 2008, s. 383–384.

40. Se f.eks. omtalen av seilmaker Ole Henrik Foss i Arendal, som utmerket seg med et betydelig talent som skuespiller. Schwach 2008, s. 356.

«Dei ideala han målber, har vi langt på veg kasta på historia si skraphaug», skriver Kamilla Aslaksen, med henvisning til at det er få tendenser hos Schwach til å tenke tanker som peker fremover mot dagens verdier og samfunn.<sup>41</sup> Det gjelder ikke minst i synet på personer fra lavere sosiale lag, der han synes fastbundet i tradisjonell standstenkning og et jevnt over nedlatende syn på bønder og allmuefolk.

## KVINNESYN OG STAND

Marianne Berg Karlsen er i sin bok om vennskapet mellom Schwach og Maurits Hansen opp-tatt av forholdet mellom de to, men tar også for seg deres kvinnesyn. Hun konkluderer med at ingen av dem betraktet seg som hevet over kvinner generelt i kraft av sin maskulinitet. Schwachs mange beretninger om besøk til prostituerte er ifølge Karlsen heller ikke nødvendigvis et uttrykk for et negativt kvinnesyn, da de prostituerte tilhørte en egen sosial gruppe. Derimot mener hun at sosial tilhørighet hadde større betydning enn kjønn.<sup>42</sup> Dette poenget illustreres godt av de to forholdene til kvinner som peker seg ut i erindringene. Det er forholdet til hans kone Anne Margrethe Heide, og en tjenestejente i Christiania, Karen Dissler.

Karen Dissler var datter av en tysk glassblåser, og en periode levde hun og Schwach som i et «naturlig Ægteskab»,<sup>43</sup> og de fikk to barn sammen. Men forholdet gikk i oppløsning, noe Schwach i et glimt av selvinnsikt tok mye av ansvaret for siden han omkring fødselen til det første barnet begynte å involvere seg med «mange andre Fruentimmer». Han sørget imidlertid for å sende barna til oppfostring på landet. Barna ble registrert med oppdiktet navn på faren, men Schwach betalte for underholdet for begge (han var sikker på farskapet til det ene av barna, men usikker på det andre). Mens dette skjedde, hadde Schwach fra 1811 vært hemmelig forlovet med Anne Margrethe Heide fra hjemtraktene, som han altså senere giftet seg med. Han skriver at han kanskje hadde forhastet seg ved forlovelsen, men løftet var gitt, og det holdt han, selv om han utsatte selve giftermålet lenge for å kunne leve et fritt liv. Det er kanskje ikke så overraskende, men vurderingen av de to kvinnene i Schwachs fremstilling er hensynsløs i sin vektlegging av bakgrunn og stand. Om han nært følelser for glassmesterdatteren, ble hun aldri vurdert verdig en tilværelse som annet enn elskerinne, med klare begrensninger i hans ansvarsfølelse for henne og barna. Til forskjell stod han i forholdet til sin fremtidige kone fast ved løfter som var gitt.

Før vi forlater forholdet til Karen, kan det være verd å trekke frem en annen historie som understreker poenget ovenfor. På den tiden han var sammen med henne, overnattet Schwach på Hurdal glassverk i forbindelse med at han hadde vært i et bryllup (der det for øvrig gikk aldeles vilt for seg):

Under Frokosten på Hurdalsværket blev jeg ganske blodrød, da en af mine Bekjendte paa Stedet, idet Glaspuster Dissler gik forbi Vinduet, ganske høit sagde: «Der seer de Deres Hr. Svigerfader, Schwach». Min Forbindelse med hans Datter [...], var vistnok ingen Hemmelighed; men jeg ønskede den naturligviis ikke i en større Kreds af tildeels fremmede Damer omtalt.<sup>44</sup>

41. Aslaksen 2017, s. 33.

42. Karlsen 2001, s. 46–47.

43. Schwach 2008, s. 230.

44. Schwach 2008, s. 269.

Forholdet til Karen var «ingen Hemmelighed», ifølge Schwach, men altså heller ikke noe han ønsket «omtalt». Det tilhørte livet bak fasaden.

Forholdet til de to kvinnene i Schwachs liv viser den sosiale lagdelingen og betydningen av den, men også at en form for moralsk ansvarfølelse var viktig. Ansvarfølelsen ble imidlertid forstått svært forskjellig, alt etter hvem som var objekt for den. Noen særlig vilje til å se Karens perspektiv finner vi ikke hos Schwach. I et større perspektiv er trolig Schwachs kvinnesyn et uttrykk for strukturer som ligger relativt fast i forhold til det som hadde vært vanlig tidligere, og er med på å understreke hans vektlegging av sosial tilhørighet.

## KORRUPSJON OG ANDRE GRÅSONER

Swach vier i erindringene mye plass til sin tid som elev ved Katedralskolen og senere som student. I fremstillingen gir han flere eksempler på at personlige relasjoner spilte inn ved karaktersetningen. Mest interessant i vår sammenheng er kanskje at det ikke synes å ha vært helt uvanlig at lærerne var bestikkelige. Den tidligere nevnte lærer Thueseng ved Katedralskolen «lod seg ved Trudslers om Prygl af de stærkere og Bestikkelser af de øvrige motivere til hvad man ønskede», skriver Schwach, og forteller at en av hans klassekamerater en gang «afkjøbte» en «glimrende Examenscharacter ved et Par gamle Buxer».<sup>45</sup> Også ved universitetet i København var det lærere som tok imot bestikkelser. Om professor i astronomi, Thomas Bugge, skriver Schwach at han var «vitterlig venal» [bestikkelig], og han forteller:

Da Examenstiden kom og jeg var mig min Svagthed i Astronomien vel bevidst, gav jeg ham det Dobbelte af det sædvanlige Honorar. Middelet hjalp også, og jeg fik mit præcæteris (...). Efter min egen Dom havde jeg fortjent haud. Illaud. høist laud.<sup>46</sup>

Samtidig blir de aller fleste lærere og professorer Schwach møtte på gjennom årene, ikke beskyldt for å være bestikkelige, og det er vanskelig å si hvor utbredt fenomenet var. I forbindelse med sin juridiske embetseksamen, forteller han også at en av hans medstudenter var blitt tatt for fusk ved skriftlig eksamen og derfor ikke fikk avlegge muntlig prøve. Måten Schwach formulerer seg på, tyder på at han mer reagerer på at fuskforsøket var slett utført enn at han mente det innebar et moralsk problem.<sup>47</sup>

Også i andre sammenhenger forteller Schwach om korrupsjon. I gjennomgangen av tollembetsmennene og betjenter i Arendal, peker han på flere som var korrupte. Schwach forteller at han selv en gang hadde opplevd at overtollbetjent Andreas Juell tok med seg varer fra et skip som hadde ankommet fra Amsterdam i tollbodens egen båt og brakte dem direkte til boden til en kjøpmann.<sup>48</sup> Forholdene ved tollvesenet i Arendal ble etter hvert bedre, skriver Schwach, men fremdeles mente han at tollerne ikke var:

45. Schwach 2008, s. 80.

46. Schwach 2008, s. 149.

47. Schwach 2008, s. 218.

48. Schwach 2008, s. 333. Schwach kommenterer også om Juell at han stod i et avhengighetsforhold til innbyggerne i Arendal. Før han fikk stillingen i tollvesenet, hadde han en periode fått hjelp til å klare seg en overgangsperiode etter han hadde gått konkurs som kjøpmann.

... utilgængelige for den Raison, der udtrykkes paa den bekjendte Medaille, der paa den ene Side har en Haand med en fuld Pengepung og Omskrift: KOMMST DU MIRS O, og paa den Anden en Haand foran et Ansigt med Omskrift: SO KOMM ICH DIR ALSO.<sup>49</sup>

I perioden som sakfører i Arendal reiste Schwach mye langs kysten av Sørøstlandet, og i erindringene gir han gjerne personskildringer av sentrale embetsmenn og borgere fra byene han besøker. Fra Kragerø forteller han om krigskommissær Tønder. Det må ha vært Hans Georg Tønder, som også var handelsmann og blant annet møtte på Stortinget flere ganger. Schwach skriver at Tønder var «en meget begavet, vittig og i Selskabslivet meget behagelig Mand, men et complet slet Menneske». Som krigskommissær hadde Tønder ansvaret for utskrivning av mannskaper i området, og ifølge Schwach mottok han ved sesjonene «næsten aldeles aabenlyst Betaling for at udslette Mandskaber af Rullen eller fritage dem for Udskrivning».<sup>50</sup> Fra Grimstad får vi høre en annen historie, om kjøpmann Jens Pharo Holst som også var navigasjonseksaminator: «... da han ligefrem solgte Characterene, havde han en umaadelig Søgning».<sup>51</sup>

Historiene om mer eller mindre åpenlyse bestikkelser og korrupsjon som Schwach forteller om, betyr ikke at systemet var gjennomkorrupt. Langt de fleste personene han omtaler blir *ikke* beskyldt for å være korruperte, og mange får attester for å være gode og hederlige utøvere av sitt embete eller yrke. Det må også understrekes at grunnlaget for Schwachs beskyldninger varierer. Noen steder er han selv involvert i eller vitne til bestikkelser, noen ganger har han nok ganske sikre opplysninger, og andre ganger er trolig opplysningene hans basert på rykter, baksnakkelse eller rene spekulasjoner.

Også ved ansettelser spilte personlige relasjoner inn. Selv forsøkte Schwach flere ganger å benytte seg av personlige kjennskaper for å oppnå stillinger. I Christiania-tiden ble han flere ganger invitert i selskaper til grev Mørner i dennes stattholdertid, og gjennom statholderen forsøkte han også å få til en reise til Stockholm for å sikre seg en post som arkivar ved den norske statsrådsavdelingen. Senere benyttet han seg av bekjentskapet med Severin Løvenskiold, som ble statsminister i 1828, og appellerte til Løvenskiold blant annet i forbindelse med søknaden til embetet han fikk i Trondhjem i 1830. I 1825 søkte og fikk han også audiens hos Carl Johan med tanke på å oppnå gunst i forbindelse med en søknad om embete (men embetet var bestemt til en annen).<sup>52</sup>

Til tross for forsøkene på å benytte personlige forbindelser, er det verd å merke seg at Schwach ganske prinsipielt tar til orde for et meritokratisk ideal ved embetsansettelser. Han kommenterer flere ganger at det er rett at andre søkere har gått foran ham til embeter.

At personlige forbindelser og nettverk kan spille inn ved ansettelser, er velkjent også i dag. Likevel forteller det om gråsoner, og det er verd å merke seg at i embetsmannsstaten kjente de fleste hverandre, enten personlig eller av omtale. Ved utnevnelser hadde sentrale personer i regjeringen og kongen selv betydelig innflytelse, og selv om man i utgangspunktet la meritokratiske prinsipper til grunn, kunne også personlige kontakter ha betydning.

49. Schwach 2008, s. 333. Utlagt blir dette noe i retning av: Hvis du gir meg penger, lukker jeg øynene.

50. Schwach 2008, s. 373.

51. Schwach 2008, s. 376.

52. Schwach 2008, s. 424.

## ELITENS FESTER OG KJÆRLIGHETSAFFÆRER

Schwachs liv, særlig i årene i Christiania, men også etter at han flyttet til Arendal, var preget av jobb om dagen og selskapelighet om kvelden. I Arendal deltok han dessuten aktivt som medlem av det dramatiske selskapet i byen. Noen fester kunne ta helt av. Et bryllup på Gjøvik utviklet seg til et gedigent fylleslag over flere dager (det var på vei hjem derfra at Schwach ble gjort oppmerksom på sin «svigerfar»).

Schwachs skildringer av selskapeligheter handler ofte om hvorvidt verten var god. Det handlet om mat og drikke, men også om verten kunne lage en god stemning. Erindringene er fulle av historier om selskapelige pek, triks og ymse anekdoter. På sine jobbreisen langs kysten, men også innover i landet, forteller han stadig om selskaper han har deltatt i. Risør utmerket seg ifølge Schwach i så måte: «I Riisøer herskede da jeg færdedes der, i alle Selskaber en gruelig Sviir», skriver han, og kommenterer videre at med noen få unntak serverte de fleste «slet Viin». Til middagen alene kunne det gå med to eller tre flasker per person, skriver Schwach.<sup>53</sup>

Festene tilhørte elitens lukkede verden. Selskapslivet var et sted å knytte kontakter; her møttes både borgere og embetsmenn og tilreisende gjester. Å bli invitert, noe Schwach ofte ble, ikke minst på grunn av sin evne til å skrive gode leilighetsdikt, betydde å gå på fylla sammen, å lære hverandre å kjenne, å knytte bånd og å åpne dører. Å være med betydde at man hadde en viss status.

Noe som i enda større grad tilhørte de lukkede rom, var kjærlighetsaffærer og utroskap, og dette er viktige temaer i erindringene. Om den tidligere nevnte krigskommissær Tønder fra Kragerø skriver Schwach at han «mishandlede» kona på flere måter: «især ved at omgive hende med en Flok af sine Maitresser [elskerinner]». <sup>54</sup> Et annet eksempel på omtalen om borgerskapets affærer, finner vi også i skildringen av Anders Dedekam i Arendal:

At Manden havde mange Amouretter med andre Fruentimmer, var ganske vist; og der ymtes om, at Konen havde havt og fremdeles havde lignende Forbindelser med andre Mænd. Noksom bekjendt er det, at hendes Søster, som var gift med Krigscommissair Hetting, temmelig aabenlyst levede i et naturlig Ægteskab med nuværende Slotsbygningssintendant Linstow medens Manden endda var i Live, og ægtede ham formelig efter Mandens Død.<sup>55</sup>

I hvilken grad disse skildringene er sanne eller ren sladder, er vanskelig å si. De bør i hvert fall ikke uten videre tas for god fisk. Likevel forteller de noe om en bakside av kulturen, vrangsidene som ikke ble vist frem, som vi har vært på sporet etter her.

## EMBETSMANNSKULTUR BAK FASADEN

Hva forteller dette dypdykket om livet bak embetsmannsstatens fasade?

Det er fremfor alt det personfokuserte og anekdotiske som preger erindringene. Det handler om Schwach og hans venner og bekjente, om deres liv, noen ganger deres interesser og offentlige virke, men i større grad om deres personlighet. Samtidig kommer det frem

53. Schwach 2008, s. 369–70.

54. Schwach 2008, s. 373.

55. Schwach 2008, s. 345.



trekk gjennom Schwachs beskrivelser som også kan fortelle om mer allmenne holdninger og som beretter om normer og praksiser som var en del av samfunnsordenen under embetsmannsstaten.

Det mest slående trekket om livet bak embetsmannsstatens fasade er at bak idealet om den fornuftsstyrte og rasjonelle statsstyrelsen, med embetsstanden som den ledende gruppen, eksisterte det en bakside, det være seg i forhold til kjærlighetsaffærer, (utagerende) fester eller korrupsjon. Når det er sagt, gir ikke Schwachs erindringer grunnlag for å si at dette var dominerende trekk ved embetsmannskulturen og elitekulturen generelt; erindringerne gir grunnlag også for å hevde det motsatte – at de fleste oppførte seg rettskaffent og hederlig. Men at det *også* eksisterte en bakside, en ukultur, er klart. Halvor Fosli har skrevet at Schwachs erindringer gir et innblikk i en «førborgerleg livsverd», der det som senere inn på 1800-tallet vekket moralsk forargelse hadde en naturlig plass.<sup>56</sup> Liv Bliksrud bygger videre på dette perspektivet og mener han representerer en «førborgerlig og førromantisk» moral og kjønnsliv preget av festing, alkohol og en hedonistisk innstilling til livet. Det samme mener hun å finne i det Norske Selskap i København.<sup>57</sup> Slik er Schwachs erindringer uttrykk for en kultur, eller ukultur, som levde i den norske eliten også før 1814, og som i større grad peker bakover i tid enn forover. På mange måter viser baksiden av embetsmannsstaten at det var mye gammel vin på nye flasker, og det er verdt å understreke et kontinuitetsperspektiv. Dette er for øvrig et perspektiv som nyere forskning har vektlagt også på andre felt, for eksempel når det gjelder det juridiske grunnlaget for selvstendighetsreisningen i 1814.<sup>58</sup>

Et annet trekk er en spenning mellom en grunnleggende tro på betydningen av idealer om kunnskap, dannelse, meritokrati og rasjonell statsstyrelse på den ene siden, og en oppfatning av standstilhørighet der noen var tiltenkt å styre og andre å bli styrt på den andre. Schwach kunne være nådeløs mot dem han mente ikke var skikket til ledende posisjoner, men også raus overfor dem han mente hadde gode kunnskaper, dannelse og arbeidsevne. Personer som satt i eller fikk maktposisjoner, burde ha dannelse og kunnskaper som gjorde dem fortjent til det. Dette synes å være i tråd med normer og praksiser som fikk økt betydning under embetsmannsstaten og peker i større grad inn i samtiden og fremover. Men han var også soleklar på at det var forskjell på folk. Selv trivdes han opplagt i elitens kretser, det være seg blant embetsmenn eller borgerskapet. Man skal lete i erindringerne for å finne noe som nærmer seg positiv omtale av allmuefolk, og hans holdning bar sterkt preg av at han mente bøndene og allmuen var kunnskapsløse og «dumme». For Schwach var det embetsmannssjiktet i samfunnet som han selv tilhørte, både av fødsel og yrke, som var statens og nasjonens ledende menn med en naturlig rett til å styre, selv om også disse måtte vise seg tilliten verdig.

Utover 1800-tallet krevde folk og storting i større grad innsyn i embetsførsel, og tok ikke uten videre maktens fasade for god fisk. På 1830-tallet var agitasjonen fra John Neergaard og andre i forbindelse med «bondestortingene» et tidlig eksempel på slike krav. Avisa *Statsborgeren*, som kom ut i åra 1831–37, ønsket å holde embetsmennene ansvarlige og avsløre

56. Fosli 1997, s. 47.

57. Bliksrud 2017, s. 20–21.

58. F.eks. Mestad 2014. Mestad hevder selvstendighetsreisningen bygde på naturrettlig kontraktteori som også var en del av eneveldets legitimeringsgrunnlag.

misligheter (se artikkelen til Kristian Nymark). Resultatene var begrenset i første omgang, men i andre halvdel av 1800-tallet endret bildet seg under ledelse av det som med en bred betegnelse ofte kalles venstrebevegelsen.

En blanding av tro på kunnskap, dannelse, arbeidsevne og naturlig lederskap på den ene siden, og standstenkning, paternalistisk holdning og lukkethet i møte med samfunnet rundt på den andre, var muligens et kontinuitetstrekk ved embetsmannsstaten, og noe som i sin tur bidro til at den falt. I dette lyset er kanskje det mest påtrengende spørsmålet hvorfor embetsmannsstaten holdt stand helt frem til 1884.

## LITTERATUR

- Aslaksen, Kamilla 2017: «Frå hemmeleg manuskript til nasjonalskatt. Conrad N. Schwachs verd – og vår», i *Aust-Agder-Arv*. Årbok. Aust-Agder museum og arkiv – KUBEN.
- Blikrud, Liv 2017: «Selvbiografi uten selvsensur. Om Conrad N. Schwachs 'Erindringer af mit Liv 1790–1830'», i *Aust-Agder-Arv*. Årbok. Aust-Agder museum og arkiv – KUBEN.
- Espeli, Harald og Harald Rinde 2014: «Advokatene», i Rune Slagstad og Jan Messel (red.), *Profesjonshistorier*. Oslo: Pax.
- Fosli, Halvor 1997: *Kristianiabohemen. Byen, miljøet, menneska*. Oslo: Samlaget.
- Karlsen, Marianne Berg 2001: *I venskabs paradisi. En studie av maskulinitet og vennskap mellom menn*. Oslo: Den norske historiske forening.
- Langeland, Nils Rune 2005: *Siste ord. Høgsterett i norsk historie 1814–1965*. Bind I. 1814–1905. Oslo: Cappelen.
- Mestad, Ola 2014: «Suvereniteten tilbakegitt det norske folk ved Kieltraktaten – det oversedde natur- og statsrettsgrunnlaget for norsk sjølvstende og grunnlov i 1814». *Historisk tidsskrift*, bd. 93.
- Moi, Morten: «Conrad Nicolai Schwach», i *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 08.10.2018 fra [https://nbl.snl.no/Conrad\\_Nicolai\\_Schwach](https://nbl.snl.no/Conrad_Nicolai_Schwach)
- Oxaal, Astrid 2001: *Drakt og nasjonal identitet 1760–1917. Den sivile uniformen, folkedrakten og nasjonen*. Avhandling for dr.art.-graden. Oslo: Historisk institutt, Universitetet i Oslo.
- Schwach, Conrad N. 2008: *Erindringer af mit liv indtil ankomsten til Throndhjem nedskrevne i Aaret 1848* 2008: Red. Arild Stubhaug og Kamilla Aslaksen. Oslo: Ka forlag.
- Sejersted, Francis 1978: *Den vanskelige frihet 1814–1851*, i *Norges historie*, bind 10. Oslo: J.W. Cappelens Forlag.
- Sejersted, Francis 1984a: «Teorien om politikken opphevelse. Svar til Per Maurseth og Jens Arup Seip», i *Demokrati og rettsstat. Politisk-historiske essays*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sejersted, Francis 1984b: «Rettsstaten og den selvdestruerende makt. Noen refleksjoner over det 19. århundrets embetsmannsstat», i *Demokrati og rettsstat. Politisk-historiske essays*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Seip, Jens Arup 1974: *Utsikt over Norges historie*. Oslo: Gyldendal.
- Slettebø, Thomas 2007: «først, som retfærdig Dommer at straffe, og siden, som en mild Fader, at forlade»: *Det dansk-norske eneveldets håndtering av Strilekrigen i Bergen 1765*. Hovedoppgave i historie. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Stubhaug, Arild 2002: *Helt skal jeg ikke dø. Conrad Nicolai Schwach, hans liv og erindringer*. Oslo: Aschehoug.
- Stubhaug, Arild 2008: «Om Conrad Nicolai Schwach», i Schwach 2008.
- Stubhaug, Arild og Kamilla Aslaksen 2008. «Om denne boken», i Schwach 2008.
- Teige, Ola 2007: *Eliten i Christianias sosiale og politiske nettverk 1680–1750*. Doktoravhandling. Oslo: Universitetet i Oslo (versjon hentet fra <https://independent.academia.edu/OlaTeige>).

- Teige, Ola 2014: "Bureaucratic Corruption and Regime Change. The case of Denmark and Norway after 1814". I Vincent Duclert, O. Dard, J. I. Engels, A. Fahrmeir og F. Monier (red.), *Les coulisses du politique dans l'Europe contemporaine*. Tome 3: *Scandales et corruption à l'époque contemporaine*. Paris: Armand Colin.
- Vadum, Kristoffer og Kyrre Thorsnes 2017: «Schwachs erindringer – en del av Norges dokumentarv», i *Aust-Agder-Arv*. Årbok. Aust-Agder museum og arkiv – KUBEN.